

В. В. ШИПРИКЕВИЧ ЩО ТАКЕ ПЛЕОНАЗМИ?

Слово «плеоназм» грецького походження (pleonasmus) і означає «надмірність». У мовознавстві цей термін вживається на позначення мовностилістичної надлишковості, причому як позитивного, так і негативного плану.

В системі стилістичної організації фрази й контексту діють дві досить яскраво виражені тенденції: з одного боку, настанова на максимальну виразність, стислість, лаконічність вислову, економію мовних засобів, і з другого — прагнення до словесної надлишковості, просторості і поширеності в оформленні фраз. Тенденції, як бачимо, прямо протилежні. Обидві вони диктуються конкретною стилістичною ситуацією, характером мовлення. Проте треба зауважити, що словесна місткість мовного відрізка не збігається з місткістю змістовою, інформаційною, з його інтелектуальною та емоційною насиченістю.

Мабуть, усім відома формула: треба говорити й писати; так, щоб було тісно словам, а просторо думкам. Але кожен функціональний стиль має свої, властиві тільки йому засоби мовної конденсації. Так, у діловій мові, в деяких жанрах публіцистичного стилю (інформація, репортаж), почасти в науковому стилі настанова на лаконічність активізує дієприкметникові та дієприслівникові звороти й відокремлені означення, а усна мова надає перевагу їхнім синонімам — підрядним реченням. Натомість в усному мовленні і в художніх творах широко вживаються неповні та приєднувальні речення, а для ділової ж і наукової мови вони абсолютно неприйнятні. І немало важить у цьому випадку спосіб повідомлення про якийсь життєвий факт — ліричний або епічний. Ускладнені синтаксичні конструкції, нерідко з нанизуванням підрядних речень, у науковій мові бувають необхідними, щоб передати розгортання складного судження, а в інших стилях вони невиправдані. Нарешті, тяжіння до лаконічності або, навпаки, до ускладненості синтаксичних конструкцій залежить від особливостей індивідуального стилю.

Активно використовуються прийоми лаконізму і словесної надмірності в мові художньої літератури, фольклору, частково — в ораторських виступах і навіть у розмовній мові. Цього вимагає експресивність стилю, його образно-емоційне навантаження.

Проте надлишковість у мові — це не тільки спеціальний прийом. Нерідко в усному й писемному мовленні трапляються плеоназми невдалі, які свідчать про мовну і невправність і безпорадність. Такі плеоназми належать до стилістичних помилок. Отже, розглядаючи явище плеонастичності в мові, треба виходити з того, що існує стилістично виправдана надлишковість, яка становить норму, і надлишковість, яка порушує норми стилю.

Випадків, коли плеонастичність у мовному стилі відіграє позитивну роль, чимало. Тут насамперед слід назвати уживання однорідних членів речення. Вони виступають у всіх функціональних стилях, тобто можуть бути пов'язані і з суворо логічним викладом, і вживатися в мовленні художньому, образному, емоційному. Призначення їх — дати уявлення предметної та ознакової різноманітності й складності, створити враження нагнітання, наростання енергії діяння тощо. Досягти ж цього можна саме шляхом плеонастичності. Мовлення, позбавлене її, такого ефекту не створить.

Звернімося до прикладів: «Людина людині — друг, товариш і брат» (Програма КПРС); «Тепер нас чекає правда, велика, гаряча битва» (Франко); «І роси, і птиці, і трави з зорею вітають мене» (Сосюра); «Реве, стогне хуртовина, Котить, верне полем» (Шевченко).

Існують стилістичні різновиди однорідних рядів, і це великою мірою залежить від того, до якого функціонального стилю належить висловлення. Наприклад, у художньому мовленні, де однорідність здебільшого наділена експресивним забарвленням, однорідні ряди утворюють певні стилістичні фігури. Такою фігурою, зокрема, є симетричне розташування однорідних членів: «Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга обхопили Петрове серце» (Панас Мирний). Однорідні елементи формують також стилістичну фігуру

ампліфікації, пор.: «Бо ж гуртовий сміх схожий був гуком своїм — і на дзвіночки срібні, і на дзенькіт бандури, і на дзюрчання струмочка, і на гамір сорок, бо ж він був, той сміх дівочий, заразом і в'їдливий, і лоскотливий, і лукавий, і солодкий, і колючий, і задержуватий, бо ж він, той сміх Дівочий, і розкочувався, і бринів, і бризжав, і захлинявся від своєї молоді сили» (Ільченко). Наведена фраза характерна тим, що в ній ампліфікується іменникова, прикметникова і дієслівна однорідність.

До плеонастичних виразів, що складаються із синонімічних рядів, часто вдається художня література, фольклор, публіцистика, інколи розмовна мова. Використання в одному реченні кількох синонімів сильніше підкреслює якусь ознаку, увиразнює стан, дію або предметність і тим самим поглиблює образність, оживляє мову. Наприклад: «Осінь стояла *червоно-багряна, палаюча...*» (Гончар); «Будь здорова, сусідонько, *люба, мила дівчинонько*» (з фольклору); «*І чудесно ж це! — гадав я, / відрадно це! — я думав, / прекрасно — міркував!*» (Рильський).

Плеонастичними слід також вважати синонімічні ряди, утворені з перифразів, тобто описових зворотів, і вжитих поряд з ними еквівалентних їм слів, що називають власні імена, предмети або явища: «Живемо й працюємо в ім'я *комунізму, світлого майбутнього людства*»; «До *Москви, столиці нашої Батьківщини*, звернені погляди трудящих усього світу»; «*Великого Кобзаря, основоположника нової української літератури, Тараса Григоровича Шевченка* російський радянський письменник К. Чуковський назвав воістину найніжнішим і найласкавішим з усіх поетів світу».

Стилістичну функцію плеоназмів виконують синонімічні однорідні слова прикладкового типу (прикладки, що входять до цього ряду, називаються епітетними): «Здавалось, плавням нема *кінця-краю*» (Коцюбинський); «*Куди путь-доріженьку держиш?*» (з фольклору); «Серпанком чорним *жалібниці-мрії* Мені покрили очі, змеркнув світ, і залунали скарги жалібні моїх покинутих *пісень-сиріт*» (Леся Українка).

На мовній надлишковості ґрунтується повтор. У художньому і почасти в ораторському мовленні він використовується як один із найактивніших експресивних прийомів. Повторення того самого слова (або словосполучення) та нагромадження в реченні подібних за звучанням однокореневих слів (у цьому випадку омонімів та паронімів до уваги не беремо), що має спеціальне стилістичне призначення, називається, як відомо, тавтологією. Мета цієї стилістичної фігури — зосередити увагу на повторюваних або схожих за звучанням словах і в такий спосіб збільшити їх значення в контексті, посилити їх емоційний вплив, чіткіше змалювати образ, поглибити думку. Наприклад: «Над левадою — *ніжні-ніжні* шати з золотого серпанку, *прозори-прозори*, як Галині очі» (Марко Вовчок); «А вже *світ світає, Як мак процвітає*» (з фольклору); «*Загину загибеллю сокола я*» (Бажан); «*Щось шепотом шепоче, щось шумить шумом, щось отак плаче понад убитим селом*» (Черемшина).

Плеонастичність, створювана повтором, — прикметна риса і ораторського, а подеколи й публіцистичного мовлення. Ораторська мова, мова публічних виступів повинна бути позбавлена «стомливих довгот» і багатослів'я. Але разом з тим вона мусить бути насичена великою інформативністю та емоційною силою. І в числі інших прийомів на допомогу ораторові приходять повтор — стилістична фігура, що гнучкими засобами плеонастичності здатна посилити доказовість і дієвість мовлення, здатна підвищити його емоційну напругу. Адже надлишковість як стилістичний прийом — це аж ніяк не синонім багатослів'я.

Для прикладу спинімось тільки на анафоричній будові тексту. Ілюстрацією може бути фрагмент із промови відомого діяча комуністичного руху Г. Димитрова на Лейпцігському процесі: «*Я захищаю себе самого як обвинувачений комуніст. Я захищаю свою власну комуністичну революційну честь. Я захищаю свої ідеї, свої комуністичні переконання. Я захищаю сенс і зміст свого життя.*»

Отже, наше мовлення багате на плеоназми, що виконують позитивну роль, що посилюють його красу й досконалість.

Проте надлишковість як елемент синтаксичної і стилістичної організації може бути

стилістично не вмотивованим, позанормативним явищем. Наприклад, у фразі «Вона приязно посміхнулась і подала свою руку» зайвим є займенник *свою*, адже в наведеному контексті не може йтися про чужу руку. Так само висловлення «У своїй доповіді на тему... він повідомив...» варто було б замінити варіантним «У доповіді на тему... він повідомив» — надлишковим тут є займенник *своїй*.

Речення типу 1. «Тоді саме в Москві проходила робота з'їзду письменників», 2. «У творі звучить радість торжества перемоги над фашистськими полчищами», 3. «Цей препарат проявляє сильнішу дію», 4. «Немалу роль відіграє тут фактор психологічного порядку» хибують на багатослів'я, негативну плеонастичність; їх можна перебудувати, усунувши зайві слова, пор. відповідні фрази: 1. «Тоді саме в Москві проходив з'їзд письменників», 2. «У творі звучить радість перемоги над фашистськими полчищами», 3. «Цей препарат діє сильніше». 4. «Немалу роль відіграє тут фактор психологічний».

Небажані плеоназми в зворотах типу: «мова йшла про роботу по піднесенню продуктивності праці»; «проводиться робота по дослідженню пам'яток архітектури»; «займаються здійсненням»; «і ще багато дечого іншого». Стилістично правильним є формулювання: «мова йшла про піднесення продуктивності праці»; «досліджуються пам'ятки архітектури»; «здійснюють»; «і ще багато іншого».

Від усування «бездіяльних», зайвих слів, які нічого не промовляють, стилістична організація текстів не втрачає, а виграє.

Великим прибічником лаконізму був О. М. Горький. У порадах авторам-початківцям він наводив приклади, як можна ту саму думку висловити коротше, економніше. І особливу нетерпимість проявляв письменник саме до зайвих слів. Ось яскравий приклад. Виправляючи надісланий йому рукопис, О. М. Горький бере зайві слова в дужки: «Пролетали (мимо) дни, недели... Все было продумано до (самых) мельчайших подробностей». В сполученні «своя родная семья» письменник відмічає подвоєння в понятті і на полях рукопису пише: «Своя — это и есть родная».

Трапляються випадки, коли плеонастичність стає очевидною лише на тлі ширшого контексту. Так, приміром, речення «І зараз п'єса «Наталка Полтавка» не сходить зі сцени театру» слід вважати позбавленим небажаної надлишковості, коли з контексту видно, що мається на увазі якийсь певний театр. Якщо ж ідеться про театр узагалі (збірна назва), то в словосполучці *зі сцени театру* останнє слово зайве, і тому краще звучить фраза «І зараз п'єса «Наталка Полтавка» не сходить зі сцени».

Часто ми користуємося усталеними словосполуками і зворотами, що мають назву мовних кліше. Це готові взірці, які в мовній практиці майже механічно повторюються. Мовні кліше більшою чи меншою мірою властиві багатьом функціональним стилям. Особливо широко вживаються вони в ділових паперах, у наукових працях, у суспільно-політичній літературі та в деяких газетних жанрах, де виступають як мовні штампи і є узвичаєними компонентами такого мовлення. Щоправда, фразеологізми і прислів'я та приказки — теж часто повторювані вирази, але назвати їх штампами аж ніяк не можна, бо це здебільшого афоризми, в яких втілено народну мудрість. Стандартні, штаповані звороти й цілі фрази, особливо так звані канцеляризми, нерідко потрапляють у побутове або взагалі в усне мовлення, а то й у художню літературу, хоч вони там цілком неприйнятні, тому що надають мові сухості, офіційності, позбавляють її індивідуальних рис, роблять речення громіздкими.

Так, для газетної замітки цілком підходить фраза «*Треба відзначити, що, запровадивши новий пристрій, члени бригади зуміли вдвоє перевиконати змінне завдання*». В усному розмовному стилі, наприклад у бесіді агітатора чи лектора, словосполука *треба відзначити, що* стає плеоназмом. У газетній інформації доречно написати, приміром, так: «За останній місяць 20 бригадам механічного, ковальського, ливарного цехів присвоєно звання комуністичних. А треба мати на увазі, що всього на підприємстві вже працює більше 50 бригад комуністичної праці». Коли ж цей контекст вжити в розмовній мові, то офіційно-діловий зворот *треба мати на увазі, що* стане зайвим.

У побутовому, а тим більше в художньому мовленні не слід захоплюватися

словосполученням *відомо, що*, властивою для наукових праць, публіцистики й канцелярської документації.

Є випадки, коли, керуючись настановою на уникання надлишковості, що перевершує норму, або настановою на строгість у граматичній побудові речення, можна у виборі мовних засобів помилково (внаслідок поверхового розуміння) сприйняти за «бездіяльні», а то й зовсім позанормативно вжиті деякі слова, що насправді виконують помітну стилістичну роль і у висловленні дуже потрібні. Маємо на увазі займенники *собі, тобі, мені, його, воно* та ін., які перейшли в частки. Самі вони членами речення не виступають і, виконуючи допоміжну функцію, становлять тісні словосполучення, входячи до складу інших членів речення. Однак ці частки саме й служать для того, щоб логічно виділити слова, до яких вони відносяться, внести додатковий нюанс у їх значення і — що найголовніше — забарвити певним експресивним відтінком усе висловлення. В усній мові, у фольклорних творах, у мові дійових осіб художніх творів, у гуморесках, фейлетонах, навіть у деяких газетних жанрах названі частки бувають дуже доречними, і застережень проти них не повинно бути ні в мовця, ні в того, хто сприймає мовлення. Вони цілком на місці, приміром, у таких фразах: «Будь, донечко, уважною на уроках та добре *мені* слухай пояснення вчителя!»; «А він глянув — і хоч би *тобі* що...»; «Та ви ж знаєте, як *воно* добре влітку в сосновому лісі!...»; «І як *його* краще підійти, щоб тебе зрозуміли?»; «Отож і вийшов не аналіз твору, а звичайнісінький *собі* переказ змісту».

Пригадаймо, як тонко відчують стилістичний ефект цих слів письменники або автори фольклорних творів: «Джериха встала й *собі* пішла в хату» (Нечуй-Левицький); «Мотузко, ти *мені* оті свої штучки покинь...» (Головко); «Я забув, як *його* в хаті сплять» (Коцюбинський); «Був *собі* дід та баба, а в них було три сини» (народна казка).

А ось як посилила емоційність усієї фрази одна лише частка *все* у вірші В. Сосюри «Моя далека юнь, ти не здаєшся сном, хоч зморшки на чолі *все* глибшають у мене...»

Проте вживання цих же часток у науковому й діловому стилях абсолютно неприйнятне. Вони тут стають не лише зайвими словами, — введення їх у таке мовлення призводить до порушення стилістичної нормативності. В ідіомах «Побачив на власні очі», «Почув на власні вуха», «Не гаяти ні хвилини часу» слова *власні* і *часу* теж не є зайвими: вони увиразнюють висловлення.

Вище йшлося про повторення, які є засобом виразності. Без стилістичної мети вживання повторень невиправдане й недоречне, тому що воно в побудову фрази чи мовного потоку вносить незграбність і немилозвучність. Тавтологія негативного плану допущена, приміром, у контексті: «Тепер я впевнена, що мрія моя збудеться обов'язково. Через два роки я закінчу інститут з дипломом учителя». Тут друге *я* зайве. Взагалі часто трапляється, що у висловленні недоречно повторюють займенники *я, він, ми*. Грубою стилістичною помилкою є тавтологічні вирази (з однокореневих слів) типу: «Марко Вовчок *створила* безсмертні *твори* про життя кріпаків», «У «Думі про козака Голоту» *зображено образ* народного героя» та ін.

Хто обізнаний або хоч би знайомий з роботою редактора, той знає, скільки уваги йому доводиться приділяти усуванню плеоназмів. На жаль, у школах словесники цьому питанню ваги не надають і в систему вправ із стилістики відповідних завдань майже не вводять. А це помітний недолік у навчанні школярів грамотності. Підносячи мовну культуру, слід думати не про те, щоб мову оберігати від словесної лузги.